

Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban

I. A legutóbbi évtizedben a nyelvtudomány kérdései között mindinkább központi szerepet kaptak a jelentéstani problémák. Az amerikai nyelvészetben, ahol a jelentéstani kutatásoknak nem volt igazi hagyománya, tulajdonképpen csak a hatvanas évek közepe felé nyert polgárjogot a nyelvtudománynak ez az ága. Az európai nyelvtudományban valamelyest más volt a helyzet. Nálunk a jelentésstan mindig is megbecsült, szerves része volt a nyelvtudománynak. Ennek ellenére úgy gondoljuk, az európai nyelvtudományra is érvényes az az állítás, hogy a jelentéstani kutatások nagyobb, fontosabb szerephez jutottak benne mint korábban. Mivel magyarázható a jelentéstani kutatásoknak ez a fellendülése, szinte „divatba” jövelele? A kérdés megválaszolása nem egyszerű, hiszen ehhez a nyelvtudomány fejlődését alaposan szemügyre kellene vennünk, és fel kellene derítenünk azokat a tényezőket, melyek az utóbbi évtizedben új irányt szabtak a nyelvtudományi kutatásoknak. Erre a feladatra most nem vállalkozhatunk. Rá szeretnénk azonban mutatni két tényezőre, amelyek döntő mértékben járultak hozzá a jelentéstani kutatások fellendüléséhez.

I.1. 1963-ban jelent meg J. J. KATZ és J. A. FODOR cikke,¹ melyben a szerzők a generatív nyelvelméletet szemantikai komponenssel egészítették ki. A generatív grammatika addig szinte kizárólag szintaktikai elmélet volt. Ez az elmélet olyan szabályrendszer kidolgozását tűzte ki célul, mely valamely nyelv összes lehetséges mondatait képes „generálni”. „A lehetséges mondat” fogalma itt azonban kizárólag szintaktikailag lehetséges mondatot jelentett. A generatív modell így sok, szemantikailag elfogadhatatlan mondatot is generált. A KATZ—FODOR-féle szemantikaelmélet részben tehát arra vállalkozott, hogy a szemantikailag helytelen mondatokat kiszűrje. Ehhez egyrészt olyan szótárra volt szüksége, amely a szintaktikai, morfológiai és fonológiai információkon túl szemantikai információkat is tartalmaz, másrészt pedig olyan szabályrendszerre, amely a szintaktikai struktúrák figyelembevételével jelentéseket képes kombinálni. KATZ és FODOR helyesen állapította meg, hogy az anyanyelvi beszélő („native speaker”) nemcsak nyelvének szintaktikai tulajdonságait „ismeri”, azaz nemcsak azt képes eldönteni, hogy egy morfémasor mondata-e nyelvének, hanem a mondat jelentéséről is vannak ismeretei. Így el tudja dönteni, hogy a mondatnak van-e jelentése. Ha a mondat értelmes, akkor azt is el tudja dönteni, hogy egy- vagy többjelentésű-e. Két mondat

¹ Vö. J. J. KATZ—J. A. FODOR, *The Structure of a Semantic Theory*. *Language* 39 (1963): 170—210. Részletes magyar nyelvű ismertetését l. KIEFER, *A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet*, *NyIÖK* 23 (1966): 175—188.

esetén el tudja dönteni, hogy a mondatoknak van-e közös jelentésük (szinonim mondatok-e), más szóval, hogy az egyik a másiknak parafrázisa-e. Az anyanyelvi beszélő természetesen ezenkívül még sok mást tud nyelvének mondatairól. Így például fel tudja ismerni a „A macska háziállat” mondat általános jellegét, a „Az agglegény nőtlen” mondat redundáns („analitikus”) voltát valamint képes meglátni az ellentmondásokat az olyan mondatokban mint „Ez a kutya nem kutya”, „Léna szép és nem szép”, „Péter iszákos és anti-alkoholista”. A KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletnek nagyjából ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata volt a célkitűzése. Annak ellenére, hogy az elméletnek ma már szinte egyetlen megoldását sem tudjuk elfogadni, az elmélet mégis jelentős szerepet játszott a jelentéstan történetében. A KATZ és FODOR által felvetett problémák ma is problémái a jelentéselméletnek.²

Ez az elmélet összekapcsolta a szemantikát a szintaxisal, anélkül azonban, hogy e két komponens önállóságáról lemondott volna, és ezzel a jelentéstan kutatásoknak új aspektust adott.

Nem vitatható, hogy a generatív grammatika nyújtotta eddig a legkidolgozottabb és legteljesebb szintaxiselméletet és hogy jelenleg sincs még olyan szintaxiselmélet, amely a generatív elméletnek komoly versenytársa lehetne. Ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy a generatív elmélet a szintaxis minden kérdését még csak közelítőleg is teljesen meg tudta volna oldani (nem beszélve a nyelv egyéb aspektusairól). KATZ és FODOR erre az elméletre építették jelentéselméletüket, ami azért jelentős, mert ezzel a jelentéselmélet egy általános nyelvelmélet részévé vált. Ez az elmélet mondat-központú, tehát a jelentéselméletnek is a szintaktikai struktúrák figyelembevételével kell problémáit megoldania. A generatív nyelvelmélet szerint nincs „autonóm” szemantika, éppúgy ahogy nincs „autonóm” fonológia vagy „autonóm” morfológia sem. A lexikológia sem elégedhet meg a lexikai elemek elszigetelt leírásával, hanem figyelembe kell vennie e lexikai elemek lehetséges szintaktikai funkcióit és általában ezek szintaktikai viselkedését.

A generatív grammatikai kutatások fellendülése a hatvanas években — KATZ és FODOR fellépése folytán — most már szükségszerűen a jelentéselméleti kutatások megélénkülését is jelentette. A hatvanas évek vége felé a jelentés kérdése a szintaxisnál is fontosabb problémájává vált a generatív elméletnek.

A szemantikának az elméleten belül elfoglalt helyére és a jelentés szerepére vonatkozó különböző nézetek három „generatív” tábor kialakulásához vezettek. Az elsőt a KATZ—FODOR-féle elmélet képviseli. Erről az elmületről tudjuk, hogy a jelentéselméletnek kizárólag értelmező funkciót tulajdonított. Más szóval, ennek a szemantikának a feladata a szintaktikai struktúrák (szintaktikailag helyes mondatok) szemantikai értelmezése. A jelentés a generálásban nem játszik szerepet. Az értelmezés („interpretálás”, innen az „interpretatív szemantika” elnevezés) eredetileg az úgynevezett szintaktikai mélystruktúráan alapult. Mint ismeretes, a generatív nyelvelmélet egy bizonyos kor-

² A már említetteken kívül a KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletre vezethetők vissza a következő problémák: a mondat jelentésének meghatározása alkotórészeinek jelentése alapján, a lexémák felbontása szemantikai jegyekre, a szelekció szerepe (hogyan választjuk ki adott predikátum esetén a megfelelő főnévi csoportokat), a mondat jelentésének elhatárolása a kontextustól, a traszformációk jelentéstartása.

szakában általánosan elfogadott volt az az elképzelés, hogy a szintaxis két „komponensből” áll. Az úgynevezett „bázis-komponens” olyan struktúrákat generál, melyek még nem jól-képzett mondatai az adott nyelvnek, de minden, a szemantikai komponens szempontjából releváns információt tartalmaznak. Ezeket a struktúrákat szokták „mélystruktúráknak” nevezni. Így például a „Péter jobban sakkozik Pálnál” mondat mélystruktúrája valami ilyesféle: „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik.”, a főleges részt aztán a transzformációs komponens transzformációs szabályai törlik.³ Ma már nyilvánvaló azonban, hogy a mélystruktúra nem határozza meg a teljes jelentést, a jelentéshez a felszíni struktúra is hozzájárulhat. A jelentést befolyásolja a hangsúly és hanglejtés (tehát a fonológiai struktúra is), de a téma-réma struktúra vagy a vele gyakran összefüggő szórendi változások is.⁴ Valójában a transzformációs szabályok többsége valamilyen módon hozzájárul a mondatok jelentéséhez.⁵ Igaz, hogy a generativisták egy része ebben az esetben sokszor már jól ismert tényeket fedezett fel újból, de itt nem ez a döntő. A fontos számunkra az a körülmény, hogy ezeket a tényeket nem lehetett az eredetileg elképzelt modell alapján megmagyarázni.

Nem elegendő tehát a mélystruktúrákat szemantikailag értelmezni, a felszíni struktúrák értelmezésére is ki kell dolgozni megfelelő szabályokat.⁶ Ezt az álláspontot szokás „felszíni interpretációnak” nevezni (a generatív iskola második táborá). Ennek az irányzatnak a művelői és az „interpretatív iskola” képviselői közt zajló viták egyrésze olyan kérdések körül mozog, hogy a transzformációs szabályok milyen jelentésszempontokkal gazdagítják a jelentést (befolyásolják-e például a mondatok igazságértékét vagy csak pragmatikus szempontokat vezetnek be) és hogy a jelentéseméletet („a szemantikai komponens”) hogyan kellene átalakítani ahhoz, hogy a felszíni struktúrák értelmezését is el tudják látni.

³ Pontosabban azt kellene mondanunk, hogy a „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik” mondat struktúráját kifejező ágrajzból (melynek utolsó sorában a kérdéses mondat áll), a transzformációs szabály törlés révén állítja elő a „Péter jobban sakkozik Pálnál” mondat struktúráját. A transzformációs szabályok ugyanis sohasem mondatokon, hanem mondatstruktúrákon végzett műveletek. Jegyezzük meg, hogy „mint Pál” és „Pálnál” transzformációs szempontból szabad variánsoknak tekinthetők.

⁴ Kérdés természetesen, hogy ezek a változások nem magyarázhatók-e mélyebb összefüggésekkel. Más szóval, elképzelhető, hogy a hangsúlyt és hanglejtést, valamint a szórendi változásokat részben a mélystruktúra adottságai határozzák meg.

⁵ A transzformációk jelentéstartása sokrétű probléma. Először is a jelentéstartás hipotézis és nem kritérium. Ha tehát a mondatok mélystruktúráját úgy határozzuk meg, hogy a transzformációk jelentéstartók legyenek, akkor a jelentéstartás kritériummá válik és ennek következtében a transzformációk jelentéstartása nem empirikus probléma többé. Egy hipotézist a hipotézistől független érvekkel kell bizonyítani. A transzformációk jelentéstartásának hipotézise érdekes és erős feltételezés. Ezzel szemben, ha azt tételeznénk fel, hogy a transzformációk nem jelentéstartók, akkor ez a feltételezés semmit sem érne, éppúgy mint ahogy érdektelen egy olyan megállapítás, hogy a „nyelvek különbözők”. Amennyiben egyes transzformációk jelentéstartók, mások nem, akkor azt kell kimutatnunk, hogy a jelentésváltozás milyen jellegű. A jelentést megváltoztató transzformációkat általánosan kell tudnunk jellemezni. Érdekes kérdés az is, hogy a transzformáció a jelentésnek mely rétegét változtatják meg. A gondolati jelentést? Vagy csak az elfeltételezéseket?

⁶ Ez a felfogás tükröződik JACKENDOFF munkáiban, elsősorban 1972-ben megjelent könyvében. Vö. RAY S. JACKENDOFF, *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Studies in Linguistics. MIT Press, Cambridge, Mass.

A generatív iskola harmadik tábora megkérdőjelezi a szintaxis és szemantika szétválasztásának jogosultságát és a szemantika értelmező jellegét.⁷ Szerintük a nyelvi tényeket jobban meg tudjuk magyarázni, ha először szemantikai struktúrákat generálunk és ezeket képezzük le szintaktikai struktúrára. A nyelv alapvető struktúrái lényegében univerzális logikai struktúrák, és ezeket a logikai struktúrákat egy adott nyelv szintaktikai szabályai alakítják át a nyelv mondataivá. Fontos rámutatnunk ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy itt nem egyszerűen véleménykülönbségről van szó. A viták tényeken és azok magyarázatán alapulnak. Éppen ezért az érvelések folytán sok olyan szempont merült fel, amelyre eddig nem figyelt fel a nyelvtudomány. Most már nemcsak arról volt szó, hogy ismert tényeket kell valamiképpen egy adott modell keretein belül megmagyarázni, hanem sok új tény került napvilágra, melyekről a korábbi jelentéstan kutatások nem vettek tudomást.⁸

A generatív nyelvelmélet szigorú és egzakt módszereinek köszönhető, hogy a logika művelői már nem tekintették a nyelvtudományt számukra érdektelen területnek. A logikai szemantika tulajdonképpen — a mai nyelvtudomány szempontjából — részben ugyanolyan okokból marasztalható el, mint a hagyományosabb jelentésemélet: egyikük sem vette figyelembe a nyelv szintaktikai tulajdonságait. A generatív nyelvtan formális rendszere megközelíthetővé tette a logikus számára a szintaxist. Ehhez járul az a körülmény, hogy a nyelvi jelentés kutatása közben sok olyan kérdés merült fel, mellyel a logikai szemantika már régóta foglalkozott (kvantorok, névelők szerepe, referencia, előfeltételezések, tények, események, folyamatok megkülönböztetése és még sok egyéb). A logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban, ami kihatott a logikai szemantikára is: a szemantikai formák gazdagsága bonyolultabb, gazdagabb szemantikai leírást kívánt meg. A generatív grammatikusok viszont módszertani szempontból tanultak sokat a logikától. Mindezek következtében a nyelvtudomány és a logika viszonya az elmúlt évtized folyamán gyökeresen megváltozott: nyelvtudósok éppúgy beszélnek logikai kérdésekről, mint ahogy logikusok beszélnek a természetes nyelvek szemantikai aspektusairól.

Jól emlékezünk még CHOMSKY-nak az ötvenes évek közepén tett nyilatkozatára, melyben leszögezi, hogy a logika tudománya semmiben sem lehet segítségére a nyelvésznek.⁹ A tudományfejlődés rácafolt erre az állításra: ma nyelvészek és logikusok közösen kutatják a nyelvi jelentés kérdéseit. (Természetesen sokszor más-más szempontból, hiszen a logika és a nyelvtudomány feladatai eltérnek egymástól, és a nyelvi jelentésnek sok, a logikai jelentésen túlmutatató aspektusa is van.) Tény az, hogy a nyelvi szemantika és a logikai szemantika művelőinek szoros együttműködése szintén döntő mértékben járult hozzá a jelentéseméleti kutatások fellendüléséhez.

⁷ Ennek az irányzatnak főbb képviselői J. McCAWLEY, G. LAKOFF, R. LAKOFF, P. POSTAL, téziseiknek összefoglaló tárgyalására vonatkozóan vö. G. LAKOFF, *On Generative Semantics. Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology* (D. D. STEINBERG, L. A. JAKOBOVITS, eds.). Cambridge University Press, 1971. 232—296.

⁸ E tények elsősorban mondatsemantikai jellegűek. Az alábbiakban néhányat közülük részletesebben fogunk bemutatni.

⁹ Emlékeztetünk itt CHOMSKY és BAR-HILLEL vitájára: N. CHOMSKY, *Systems of Syntactic Analysis*. *Journal of Symbolic Logic* 18: 242—256. 1953 és Y. BAR-HILLEL, *Logical Syntax and Semantics*. *Language* 30 (1954): 230—237.

1.2. A jelentésemélet gyakorlati okokból is központi problémájává vált a nyelvtudománynak. Mint ismeretes, az ötvenes évek közepétől, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban, a számológépet megkísérelték fordítási célokra is felhasználni. A hatvanas évek elejére azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a gépi fordítás nem oldható meg megfelelő jelentésemélet nélkül. A meglevő jelentéstani módszerek nem voltak elegendők ahhoz, hogy a számológépet arra is megtanítsuk, hogy „megértse” az elemzendő mondatokat. Problémát jelentett például az oroszról angolra fordításnál, hogy mikor kell névelőt használni az angolban és mikor nem. A névelő használatának szabályai sokszor csak nagyobb szövegösszefüggés alapján lehetnek volna megállapíthatók, ami emberi fordító számára általában nem jelentett különösebb problémát, de e szövegösszefüggés „beprogramozására” gondolni sem lehetett. Probléma volt a frazeológiai egységek fordítása is, mert hiszen nem lehetett minden frazeológiai egységet — mint ahogy az idiómákat szokás — teljes egészében a számológép szótári részében elhelyezni. Így például az orosz „privodyity k kriziszu”-nak az angolban „to bring about a crisis” felel meg. E két kifejezés és a következő kettő: „porozsdaty szituaciju” és „to produce a situation” között bizonyos hasonlóság van. Mindkét esetben az alapvető szemantikai reláció valahogy a következőképpen írható körül: a cselekvés olyan módon megy végbe, hogy valami (a krízis, egy helyzet) létrejön. A létrejövést egy operátorral jelölhetjük, például „Caus”-szal, ami a latin „causa” — „ok” rövidítése. Ezzel az operátorral írható le lényegében a következő páros is: „privogyity v otcsajanyije” — „to drive to despair” („kétségbeesésbe hajtani”) vagy „zapuszkaty raketu” — „to launch the rocket”. A frazeológiai struktúrák leírásához a „Caus”-hoz hasonló operátorok egész sorára van szükség. Pl. a „Caus” ellentéte az „AntiCaus”=„Liqu”, mellyel a következő kifejezések jellemezhetők: „sztyiraty szledi” — „to wipe out traces”, „prekrascsaty panyik” — „to stop the panic”, „iszpravljaty osibku” — „to correct the mistake”.

Operátorokra természetesen nemcsak frazeológiai egységek leírásánál van szükség. Az „Anti” operátor például valamely melléknév antinóm párját képezi: Anti (szép) = csúnya, Anti (nehéz) = könnyű, vagy például a „Gener” operátor a genus proximumot képezi: Gener(zöld) = szín, „Gener(folyadék) = anyag, Gener(mászik) = mozog, stb. Valamely lexikai egység jellemzésénél mindazokat az operátorokat, az operátor alkalmazásának eredményével együtt meg kell adni, melyek az adott lexikai egységnél szóba jöhetnek. Ezenkívül a lexikai egység jellemzésének tartalmaznia kell (1) a meg nem engedett kombinációkat (a szelekciós kikötéseket a KATZ — FODOR-féle elmélet értelmében) és (2) az esetleges idioszinkratikus, a szabályostól eltérő viselkedésre vonatkozó információt.

A fent vázolt elképzelés a lényege a moszkvai szemantikusok, APRESZJAN, MELCSUK és ZSOLKOVSKIJ lexikai modelljének.¹⁰ A lexikai operátorok

¹⁰ Vö. YU. D. APRESZJAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKY, *Semantics and Lexicography: Towards a New Type of Unilingual Dictionary*. Studies in Syntax and Semantics (F. KIEFER, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 1—33; I. A. MEL'ČUK, *Towards a Linguistic 'Meaning-Text' Model*, és JU. D. APRESZJAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKIJ, *Materials for an Explanatory Combinatory Dictionary of Modern Russian*, mindkettő megjelent: *Trends in Soviet Theoretical Linguistics*, (F. KIEFER, ed.) D. Reidel, Dordrecht, 1973. 33—57 és 411—438. Vö. továbbá I. A. MELCSUK, *Opit' teorii lingvisticeszkij modelej szmiszl — tyekszt*. Nauka, Moszkva, 1974. és JU. D. APRESZJAN, *Leksziceszkaja szemantika*. Nauka, Moszkva, 1974.

rendszere csak egy része a moszkvaiak jelentésméletének. A lexikon az operátorokon kívül egyéb, pl. szintaktikai (generatív) szabályokat is tartalmaz. Az így elképzelt lexikon részét képezi egy általános modellnek, melyet MELCSUK „jelentés—szöveg”-modellnek nevez. A modell jelentésekből indul ki — ebből a szempontból hasonlít a generatív szemantikusok elképzeléséhez (és meg kell jegyeznünk, MELCSUKÉK jóval a generatív szemantika keletkezése előtt építették fel rendszerüket) —, és ezeket a jelentéseket alakítja át a konkrét nyelv szövegeire. A modell a következő szintekből áll: (1) a szemantikai szintből, mely a lexikonon kívül különféle szemantikai szabályokat, többek között a topikalizáció szabályát tartalmazza, (2) a szintaktikai szintből, melyet MELCSUKÉK is mélystruktúrákból és felszíni struktúrákból összetettné képzelnek el (bár náluk mindkét fogalom, de főleg a mélystruktúráé másképpen fest, mint CHOMSKYNÁL), (3) a morfológiai szintből, ahol a lexémákat szintén először egy absztraktabb, mélymorfológiai szinten ábrázolják, és ezeket az absztrakt formákat morfológiai szabályok segítségével alakítják át felszíni morfológiai formákká, (4) a fonológiai szintből és (5) a fonetikai és grafematikai szintből. Ebből a vázlatos és rendkívül elnagyolt összefoglalásból is kitűnhet, hogy a moszkvai szemantikusok, annak ellenére, hogy más premisszákból indultak ki, lényegében hasonló eredményre jutottak, mint amerikai kollégáik. Bár MELCSUK a szóban forgó modellt nem nevezi generatívának, hanem inkább translatívának, lényegében mégis generálásról van szó, csupán a generálás technikai megvalósítása történik másképpen. Hangsúlyoznunk kell, hogy MELCSUKÉK e modellel a gépi fordítás gyakorlati megvalósítását kívánták szolgálni. Ennek ellenére nem gépi vagy alkalmazott nyelvészeti munkáról van itt szó. Bár a szerzők nem használják olyan gyakran az „elmélet” szót mint a amerikai iskola képviselői, valójában azonban modelljük a mai szemantika-elméletnek fontos eredményei közé tartozik.¹¹

Szót kellene itt még ejtenünk a prágaiak (SGALL, HAJIČOVÁ, PIT'HA, BENEŠOVÁ) elméletéről is,¹² amely az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején szintén inkább a gépi fordítás és a matematikai nyelvészet célkitűzéseit tartotta szem előtt, mely azonban ma már a nyelv különböző aspektusait átfogó szerves modellel (elmélettel) fejlődött. A modell éppúgy több szintű mint a generatív grammatikáé vagy MELCSUKÉKÉ. CHOMSKY iskolájával az az elképzelés köti őket össze, hogy a szintaxist tartják az alapvető szintnek és a szintaxisból kiindulva haladnak felfelé a szemantikai szinten át egészen a pragmatikai szintig. A szintek közti átmenetet azonban — CHOMSKYTÓL eltérően — translációs szabályokkal képzelik el. Az eltérés a MELCSUK-féle elképzeléstől ebből a szempontból inkább csak formai mint lényegi. Ezenkívül a különbségek inkább csak hangsúlybeliek: a prágaiaknál a pragmatika kidolgozottabb, mint akár MELCSUKÉKNÁL, akár a CHOMSKY-féle iskolánál. A modell lexikon része viszont még teljesen kidolgozatlan.

Amennyiben egyáltalán lehet ma iskoláról beszélni, összefoglalásképpen azt mondhatnánk, hogy a szemantikai kutatások elsősorban három modell

¹¹ A moszkvai szemantikusok egyelőre csak a lexikológiai szintet dolgozták ki részletesen. Kutatásaik elméleti értékének bizonyítására részletesen kellene foglalkoznunk lexikológiai problémákkal, melyre e helyen nem tudunk vállalkozni.

¹² Vö. elsősorban, P. SGALL, E. HAJIČOVÁ, E. BENEŠOVÁ, Topic, Focus and Generative Semantics, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973. és Functional Generative Grammar in Prague, Hrsg. W. KLEIN und A. v. STECHOW, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973.

keretében folynak (1) az amerikai generatív elmélet keretében, (2) a moszkvai transláció (generatív) elképzelés keretében és végül (3) a prágai funkcionális generatív elmélet keretében (megjegyezzük, hogy a prágaiak is a generatív iskolához tartozónak vallják magukat). Ezek közül az amerikai „iskola” a legelterjedtebb, ugyanakkor viszont a legkevésbé egységes. A generatív jelző sokszor csak módszert vagy attitűdöt jelent, nem pedig egy bizonyos kidolgozott modell elfogadását.

A jelentéselmélet kifejezés helyett valójában mindenütt jelentéskutatásról kellene beszélnünk. A jelentésről átfogó és a mai tudományelmélet követelményei szerint is elméletnek nevezhető jelentéselmélet jelenleg még nem létezik. Szigorú értelemben véve tehát sem a CHOMSKY-iskolának, sem a moszkvai kutatóknak, sem pedig a prágai irányzatnak nincsen jelentéselmélete. Mindezek az irányzatok és még néhány más e helyen nem említett irányzat, (pl. a lengyelek, ANNA WIERZBICKA és IRENA BELLERT által képviselt irányzat vagy THEO VENNEMANN és RENATE BARTSCH modell-logikai irányzata (és még említhetnénk másokat is)¹³ jelentéstudományi kérdésekkel foglalkozik, de egységes elméletet nyújtani nem tud. Éppen ezért a következőkben eltekintünk az egyes irányzatok elképzeléseinek részletes ismertetésétől, és azokkal a problémákkal foglalkozunk, melyek ma a jelentéstani kutatások középpontjában állnak.

2. A mai jelentéstudomány problémái természetesen nem mind egészen újak. Foglalkozott velük a régebbi, úgynevezett strukturális szemantika is.¹⁴ A mai jelentéstani azonban több lényeges szempontban eltér a strukturális szemantikától:

(a) A strukturális szemantika a jelentés problémáit általában a nyelv többi aspektusától (pl. a szintaxistól, fonológiától) elszigetelten vizsgálta. A mai jelentéstani kutatás ezt már nem tartja lehetségesnek.

(b) A strukturális szemantika majdnem kizárólag a szókincs vizsgálatára szorítkozott és annak is csak egy bizonyos részére. A szótári egységek leírásánál szemantikai jegyeket („komponenciális analízis”)¹⁵ szemantikai mezőket (TRIER, WEISGERBER)¹⁶ vagy szemantikai relációkat használt (LYONS).¹⁷ Ezeket a módszereket ugyan a mai jelentéstani is használja, de másképp (gondoljunk pl. az (a) pontban említett szempontra.). Ugyanakkor a mai jelentéstani a szókészlet nagyobb metszetét vizsgálja: fontos szerephez jutott a névelők, határozószók, kvantorok („mennyiségjelzők”) és néhány, a nyelvi kommunikációban kitüntetett funkciót betöltő igeosztály vizsgálata („performatív” igék, a beszélőnek mondanivalójához való attitűdjét kifejező igék,

¹³ Vö. R. BARTSCH, TH. VENNEMANN, *Semantic Structures*, Athenäum, Frankfurt 1972, R. BARTSCH, *Adverbialsemantik*, Athenäum, Frankfurt, 1972, A. WIERZBICKA, *Semantic Primitives*, Athenäum, 1972. I. BELLERT, *On the Logico-Semantic Structure of Utterances*, Osselium, Wrocław, 1972.

¹⁴ Ide sorolható ULLMANN, STERN, GREIMAS, de a korai LYONS is.

¹⁵ Vö. E. H. BENDIX, *Componential Analysis of General Vocabulary: The semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese*. *Int. Journal of American Linguistics*. Vol. 32, No. 2, 1966.

¹⁶ Vö. J. TRIER, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg, 1931, L. WEISGERBER, *Vom Weltbild der deutschen Sprache*. Düsseldorf, 1953/54.

¹⁷ J. LYONS, *Structural Semantics*. Blackwell, Oxford, 1963.

faktív igék, implikációs igék stb.)¹⁸ Ehhez járul még, hogy a fent említett hagyományos módszerek újakkal egészültek ki, így például a lexikai egységek leírásánál ma már nem elhanyagolhatók a lexikai operátorok és az előfeltételezések.¹⁹

(c) A mai jelentéskutatásban a kognitív jelentés játssza a legalapvetőbb szerepet. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a logikai szemantika is a kognitív jelentéssel foglalkozik, hanem sok más tényezőnek is köszönhető, így például a kognitív jelentés ragadható meg legkönnyebben formális eszközökkel, amíg például a konnotatív jelentésről vagy az érzelmi jelentésről nem lehet általános és elméletileg érdekes állításokat felállítani. Azonkívül amíg a kognitív jelentés univerzális, a konnotatív és érzelmi jelentés sok nyelven kívüli tényező (társadalmi rendszer, kultúra, stb.) függvénye és így még sokszor egy nyelvi közösségen belül sem állandó. Végül a kognitív jelentés a jelentésnek az az aspektusa, amely (részben) szintaktikai szabályokkal rendeződik nagyobb egységekké.

(d) Az utóbbi évek szemantikai kutatásának talán legjellemzőbb tulajdonsága a mondatközpontúság. A szavak jelentését is a mondat szempontjából vizsgálja. A szintaktikai struktúra és a jelentés kapcsolatának kérdése is így módon vált a jelentéskutatás egyik központi problémájává. A mondatközpontúság mögött nyilván az a felismerés rejlik, hogy szavakkal nem mondunk semmit, a nyelvi kommunikáció egysége a mondat (speciális esetben a szó mint kommunikációs egység a mondatból származtatható bizonyos törlések elvégzésével). A mai jelentéstan legfontosabb vívmányai (ahogy ezt az alábbiakban néhány példán látni fogjuk) ennek a feltételezésnek köszönhetőek.

(e) A mai jelentéstudomány metodikájában szigorúbb módszertani elvek szerint dolgozik, mint régebben. Ez természetesen elsősorban a mai nyelvtudománynak és különösképpen a mai jelentéstudománynak a logikával való barátkozásából adódik, de szükséges következménye a tudományfejlődésnek is. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy mindez nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy a mai jelentéstudomány lebecsülné a múlt eredményeit. A strukturális szemantika eredményei nélkül a mai jelentéstudomány egyáltalán nem jöhetett volna létre.

A mai szemantikai irodalomban tárgyalt kérdések közül a következőkkel kívánunk foglalkozni:²⁰ a) az előfeltételezések leírása, b) a szemantikai jegyek megállapítása és a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás lehetőségei és korlátai, (c) a mondat aktuális tagolásának (téma-réma) kérdése, (d) a beszédaktus problémája („performativitás”), és (e) a mondat és a szöveg viszonyának tisztázása. Az említett problémák mindegyike ma már hatal-

¹⁸ A performatív igékre az alábbiakban még visszatérünk. Attitüdüket fejezik ki például a következő igék: *hisz, vél, elképzeli, sajnál, fél, örül* stb. A faktív igék olyan igék, melyek *hoggy*-os mellékmondata ténytet fejezik ki: *Tudom, hogy Péter megjött*. Preszupozíció: *Péter megjött*. Az implikációs igék implikálják és nem feltételezik a beagyazott mondat igazságát: *Péternek sikerült megoldania a feladatot*. → *Péter megoldotta a feladatot*.

¹⁹ Lexikai operátorok az APRESZJAN—MELCSUK—ZSOLKOVSKIJ-féle értelemben. Az előfeltételezésekről a későbbiekben lesz szó.

²⁰ Sok fontos kérdés kifarad a tárgyalásból. Nem lesz szó az attitüdüket kifejező igék, valamint a faktív és implikációs igék jellemzéséről. Általában figyelmen kívül fogjuk hagyni a lexikológiai kérdéseket. Nem kívánunk foglalkozni a kvantorok problémájával, sem pedig a modalitás problémájával. A dolgozatban tárgyalt kérdések, úgy gondoljuk, így is jellemző képet nyújtanak a mai jelentéskutatásról.

mas irodalommal rendelkezik éppen ezért tárgyalásuk e helyen szükségképpen elnagyolt és vázlatos lesz. A problémák vázolásánál elsősorban a nyelvész, és nem a logikus szempontjait fogjuk szem előtt tartani.²¹

2.1. Az előfeltételezések elméletéről.²² Amikor valakivel valamiről beszélünk, különféle dolgokat tételezünk fel hallgatónkról. Feltételezhetjük például, hogy már ismeri a személyt, akiről beszélünk. Nincs tehát szükség arra, hogy bemutassuk. Ha tehát valakitől megkérdezzük, hogy megjött-e már Péter, akkor természetesen feltételezzük, hogy a megkérdezett tudja, kiről van szó. Ugyanakkor e kérdéssel azt a feltételezésünket is kifejezzük, hogy Péter előzőleg valahol másutt volt. Ezek a feltételezések akkor is részei mondatunk jelentésének, ha állítunk és nem kérdezzük, azaz: „Péter megjött”. Sőt akkor is, ha parancsolunk, óhajtunk vagy tagadunk. Ezeket a feltételezéseket nevezzük a szemantikában előfeltételezéseknek („preszuppozícióknak”). Az előfeltételezések állításunknak nem részei (éppen ezért nem tagadhatók és nem is vonhatók kétségbe). A következő példák az előfeltételezések fontos és sokrétű szerepét mutatják.

- (1) *Nagyon meglepett, hogy Péter elment.*
Bosszantott, hogy Péter elment.
Előfeltételezés: Péter elment.
- (2) *János felhívott.*
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
János elvette Mari nővérét.
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
Van valaki, akit Marinak hívnak.
Marinak van nővére.
Mari és Péter Visegrádon találkoztak.
Előfeltételezés: Mari és Péter találkoztak valahol.
Rejtély előttem, hogyan tűnhetett el a pénz.
Előfeltételezés: A pénz eltűnt.
- (3) *János kiment, amikor Béla megérkezett.*
János kiment, mielőtt Béla megérkezett.
János kiment, miután Béla hazaérkezett.
Előfeltételezés: Béla megérkezett.
- (4) *Éva, akivel több estét együtt töltöttem, végleg elutazott Budapestről.*
Előfeltételezés: Évával több estét töltöttem együtt.
- (5) *Ha lenne pénzem, vennék most egy autót.*
Előfeltételezés: Nincs pénzem.
- (6) *Még mindig szeretem.*

²¹ A természetes logikára vonatkozóan vö. például, G. LAKOFF, *Linguistics and Natural Logic, Semantics of Natural Language* (D. DAVIDSON and G. HARMAN, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1972. 545–665.

²² Az előfeltételezések rendkívül gazdag irodalmából itt most csak két összefoglaló munkára hivatkozunk: O. DUCROT, *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique*. Collection Savoir. Hermann, Párizs, 1972 és R. ZUBER, *Structure pré-suppositionnelle du langage. Documents de linguistique quantitative*, 17, Párizs, 1972.

²³ Minden típusnál csak a jellemző előfeltételezéseket említjük. Így például az (1)-nél az is előfeltételezés, hogy van valaki, akit Péternek hívnak.

- Előfeltételezés: a (6) mondat elhangzása előtt is szerettem.
- (7) *Péter is jön.*
Előfeltételezés: Péteren kívül más is jön.
Anna csúnya is.
- Előfeltételezés: Annának még más tulajdonsága is van a csúnyságán kívül (pl. gonosz).
- (8) *Csak Pétert szeretem.*
Előfeltételezés: Pétert szeretem.
- (9) *Péter részegebb, mint Pali.*
Előfeltételezés: Pali részege.
- (10) *Péter agglegény.*
Előfeltételezés: Péter egy felnőtt férfi.

A felsorolás természetesen korántsem teljes. A felsorolt típusok mindegyike valamilyen szóhoz vagy szintaktikai-szemantikai struktúrához kapcsolódik. Így (1)-nél az úgynevezett faktív igékkal van dolgunk („meglep”, „boszszant”, „tud”, stb.). Ezekre általában az jellemző, hogy feltételezik a mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát. A (2)-nél az előfeltételezések mind a határozott leírással („definite description”)²⁴ kapcsolatosak. Ilyen határozott leírások például a tulajdonnevek és a határozott névelővel ellátott főnévi szerkezetek. A (3) mondatai időhatározói, a (4) mondatai pedig nem korlátozó vonatkozó mellékmondatot tartalmaznak, az (5)-ben a feltételt kifejező mellékmondat tartalmazza a szerkezetre jellemző előfeltételezést. A (6)-ban az előfeltételezés a „meg”-hez, a (7)-ben az „is”-hez, a (8)-ban a „csak”-hoz kapcsolódik. A (9)-ben összehasonlító szerkezettel van dolgunk. Jegyezzük meg, hogy ez a szerkezet nem minden esetben jár az említett előfeltételezéssel. A „Az én feladatom nehezebb a tiednél” mondatnak nem előfeltételezése: A te feladatod nehéz. A (10) esetében az előfeltételezések valamilyen az „agglegény” szó szemantikai jegyeivel függnek össze.

Ha csak annyiból állna a nyelvész feladata, hogy összeállítsa az előfeltételezések típusait, vagy hogy megvizsgálja valamely nyelv különféle szerkezeinek előfeltételezéseit, akkor jogosan mondhatnánk, hogy már eléggé sokat tudunk az előfeltételezésekről. A nyelvész azonban nem elégedhet meg ezzel a „taxonomikus” feladattal. Először is az első látásra egyszerű fogalomnak tűnő „előfeltételezést” pontosan kell tudnia meghatározni. Az eddigi definíció kísérletek sajnos mind hibásak vagy elégtelenek.²⁵ Az előfeltételezések meghatározásánál általában kétféle megközelítésmód ismeretes. Az egyik szerint, nevezzük ezt logikainak, az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyeknek teljesülniök kell ahhoz, hogy a mondatnak, melynek előfeltételezéseiről van szó, igazságértéke legyen. Más szóval, csak akkor tudjuk megállapítani valamely mondatról („ítéletről”), hogy igaz-e vagy hamis, ha a mondat előfeltételezései az adott beszédhelyzetben teljesülnek. Így például a „Péter megjött.” mondatnak nincs igazságértéke, ha (a) nincs olyan személy, akit Péternek hívnak, vagy (b) ha Péter el se ment. A nyelvész többek között azért nem elégedhet meg ezzel a definícióval, mert hiszen nemcsak kijelentő mondatokkal kíván foglalkozni. A másik megközelítésmód a pragmatika felől

²⁴ Vö. H. REICHENBACH, Elements of Symbolic Logic. The Free Press. New York, 1966.

²⁵ Vö. DUCROT könyvének első két fejezetét (22. jegyzet).

kísérli meg az előfeltételezéseket meghatározni. Ezek szerint az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni. Ha például valaki azt mondja: „Nyisd már ki az ajtót!”, akkor a pragmatikus előfeltételezések között szerepel „Van valaki, akihez beszélek és akiről feltételezem, hogy érti, amit mondok, vagyis amit mondok, azt kérésnek vagy parancsnak tekinti”. A szemantikai és pragmatikai előfeltételezés-fogalom közötti viszony egyáltalán nem világos. Ez abból is adódik, hogy a pragmatikai előfeltételezések természetüknél fogva nagyon nehezen ragadhatók meg formális eszközökkel.

Ákár a szemantikai, akár a pragmatikai előfeltételezések fogalmát tekintjük, a definícióban az előfeltételezések funkciója játssza a döntő szerepet. Elképzelhető azonban az is, hogy a definícióhoz — és ebben az esetben nem kellene különbséget tennünk szemantikai és pragmatikai előfeltételezések között — az előfeltételezéseknek azt a tulajdonságát használjuk fel, mely szerint nem tagadhatók: a Péter megjött.” és a „Péter nem jött meg.” mondatoknak azonosak az előfeltételezései. Azt mondhatnánk tehát, hogy E előfeltételezése az S mondatnak, ha mind S-ből mind S tagadásából, \pm S-ből következnek. Ebben az esetben persze a logikában szokásos módtól eltérően kell definiálnunk a „következik”-et (vagyis „következik” nem jelenthet logikai implikációt). De tekintsünk most el ettől a nehézségtől. Az sem egyértelmű, hogy mit jelent S tagadása. „Ki ette meg a csokoládét?” azt feltételezi, hogy „Valaki megette a csokoládét.” Ugyanakkor azonban „Ki nem ette meg a csokoládét?” nem azt feltételezi, hogy valaki megette a csokoládét, hanem inkább azt, hogy valaki nem ette meg. A kérdés tehát távolról sem egyszerű.

Az előfeltételezések definícióján kívül még sok más problémát kell megoldanunk ahhoz, hogy azt mondhassuk, tudjuk, mi az előfeltételezés. Különösen nehéz az összetett mondatok előfeltételezéseinek meghatározása.²⁶ A kumulatív hipotézis szerint az összetett mondatok előfeltételezései egyszerűen úgy állapíthatók meg, hogy a legmélyebben beágyazott mellékmondat előfeltételezéseit állapítjuk meg először, azután az eggyel magasabb szinten levő mellékmondatét és így tovább, amíg el nem érjük a teljes mondatot. A mellékmondatok előfeltételezései előfeltételezései lesznek az egész mondatnak is.

(11) Péternek nem vált hasznára, hogy nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.

A (11) mondatnak ténylegesen előfeltételezései a beágyazott (alárendelt) mellékmondatok előfeltételezései, vagyis

Valaki megnyerte a pályázatot.
 Van valaki, akit Karcsinak hívnak.
 Nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.

²⁶ Az összetett mondatok előfeltételezéseinek problémáival elsősorban L. KARTUNEN foglalkozott: Presuppositions of Compound Sentences. Linguistic Inquiry IV/2 (1973): 169–193 és Presupposition and Linguistic Context. Theoretical Linguistics I/1 (1974): 181–194.

(Itt most eltekintünk attól a körülménytől, hogy „a pályázat” maga is határozott leírás, tehát szintén előfeltételezéshez kötött. Vegyük szemügyre azonban a következő mondatot:

- (12) *Ha egyáltalán valaki megnyerte a pályázatot, nem Karcsi volt az, aki megnyerte.*

A legmélyebben beágyazott mondatnak itt is E^1 az előfeltételezése, az egész mondatnak viszont E^1 nem előfeltételezése, ami azt jelenti, hogy a kumulatív hipotézis helytelen. Egyes előfeltételezések kiszűrődnek. Felmerül tehát az a probléma, hogy milyen feltételek mellett szűrődnek ki az alsóbb szintű előfeltételezések. Többen is megkísérelték ezeknek a feltételeknek a megfogalmazását, anélkül hogy megnyugtató eredményekre jutottak volna.

2.2. A szemantikai jegyek kérdése. A generatív nyelvelméletben a szemantikai jegyeket KATZ és FODOR használta először.²⁷ A szemantikai jegyek feladata az volt, hogy segítségükkel egyrészt meg lehessen állapítani, hogy valamely mondat szemantikailag helyes-e (a jegyek ebben az esetben a szelektálás szerepét játszották), másrészt hogy lehetőséget nyújtsanak arra, hogy a mondat két- vagy többértelmű voltára következtessünk, vagy arra, hogy az adott mondat ellentmondásos vagy tautológikus-e. A szemantikai jegyek bevezetése többnyire ad hoc módon történt. (Ez egyébként még a későbbi generatív munkákra is jellemző volt.) A szemantikai jegyek megállapításának módszerét a következő példák illusztrálják. A

- (13) *A kő beteg.*

mondat helytelen, mert „beteg” csak élőről állítható. A „kő” főnévnek egyrészt tehát tartalmaznia kell az „-élő” (azaz „élettelen”) jegyet, másrészt a „beteg” melléknévnek szelektációs kikötésként kell tartalmaznia az „+élő” jegyet. A

- (14) *Megoldásod kimondottan barna.*

mondat azért helytelen, mert általában csak konkrét dolgoknak lehet színük, tehát a „megoldás” főnevet a „-konkrét” jeggyel kell jellemeznünk, míg a színeknél a „+konkrét” jegynek kell szerepelnie szelektációs jegyként. Az

- (15) *Iszom a kenyeret.*

mondat azért nem elfogadható, mert inni általában csak folyékony dolgokat lehet. A kenyér tehát „-folyékony”, vagy, ha tetszik, „-folyadék” és az „inni” igének szelektációs jegyként kell tartalmaznia a „+folyadék” jegyet.

Ha el akarjuk kerülni, hogy jellemzésünk redundáns legyen, akkor megállapodhatunk abban, hogy egy adott lexéma jellemzésében csak a pozitív

²⁷ A szemantikai jegyeket a komponenciális analízis is használta. Vö. BENDIX (15. jegyzet) és az ott található irodalmat (elsősorban LOUNSBURY műveit).

jegyeket adjuk meg, a negatív jegyeket redundancia szabály vezetheti be.²⁸ A

(16) *Ez a könyv nagyon nehéz.*

mondat azért kétértelmű, mert a könyv felfogható tárgyként („+tárgy”) vagy pedig olvasmányként („-tárgy”), de azt is mondhatnánk, hogy a „nehéz” kétértelmű, mert lehet „+konkrét” vagy „-konkrét”, és hogy a „nehéz” kétértelműségének következménye az, hogy a könyv kétértelmű vagy a „könyv” is kétértelmű, meg „nehéz” is. E felfogás szerint „nehéz” csak „+konkrét” — jeggyel alkalmazható a „+tárgy” jeggyel ellátott könyvre és „-konkrét” jeggyel a „-tárgy” jeggyel jellemzett könyvre. A

(17) *Az agglegény a szomszédasszonyom.*

mondat ellentmondásos, mert „agglegény” a „+férfi” jegyet tartalmazza, míg a mondat állítmánya a „-férfi” jegyet. Hasonlóképpen a

(18) *Az agglegény még csak három éves.*

szintén ellentmondásos, mert a „+felnőtt” és a „-felnőtt” jegyek kizárják egymást.

KATZÉK módszere első pillantásra vonzónak és egyszerűnek tűnik. Következétes alkalmazása azonban potenciálisan végtelen számú jegyhez vezet minden egyes lexéma jellemzésénél. Íme néhány példa, mely újabb és újabb jegyek bevezetését teszi szükségessé.

(19) *Eszem a levest.* (eszik¹=enni kanállal?)
Eszem a húst. (eszik²=enni villával vagy késsel és villával?)
Eszem a kenyeret. (eszik³=enni kézzel?)
A rizst kínai módra eszem. (eszik⁴=enni pálcikával?)
 stb.

Nem csoda, hogy a jelentéstanal foglalkozó legtöbb kutató kételkedéssel fogadta a szemantikai jegyek hasznosságát.²⁹ Ehhez járult még az a körülmény, hogy KATZÉK a szemantikai jegyeket is bináris, kétértékű jegyként fogták fel a fonológiai jegyek (és később a szintaktikai jegyek) analógiájára. A fonológiai jegyek és a szemantikai jegyek között a binaritásra vonatkozóan van azonban egy lényeges különbség. A fonológiai jegyek absztrakt egységek, melyeket a fonológiai komponens többértékű fonetikai jegyekké alakít át. Más szóval, a generatív nyelvelmélet sohasem állította, hogy a beszédhangok biná-

²⁸ Ez a megállapítás kissé elnagyolt, hiszen a szemantikai jegyek között hierarchikus struktúrák is megállapíthatók, úgyhogy például a +férfi jegy feltételezi a +élő jegyet vagy a +nős jegy feltételezi a +férfi, +ember, +élő jegyeket. A redundancia szabályok megállapításánál erre a körülményre is figyelemmel kell lenni. Tovább bonyolítja a problémát a jelöltség kérdése. Valószínűleg adekvátabb eljárás, ha a lexémák jellemzésében csak a jelölt kategóriák szerepelnek függetlenül attól, hogy értékük plusz-e vagy mínusz. A jelölt-jelöletlen elv alkalmazása esetén a „hiányzó” jegyeket jelöltségi és nem redundancia szabályok vezetik be.

²⁹ Így például D. J. BOLINGER, *The Atomization of Meaning*. *Language* 41 (1965): 555–573.

ris jegyekkel írhatók le a realizáció (a fonetika) szintjén. Amikor azonban szemantikai jegyek binaritását hangsúlyozzuk, akkor ezzel a többértékű jegyek létezését eleve kizártuk. Márpedig, hogy egy ismert példát idézzünk, a bináris szemantikai jegyek nem alkalmasak a színek és általában olyan halmazok leírására, melyek kettőnél több „egyszintű” elemet tartalmaznak. Maga KATZ is egy későbbi cikkében bevezet egy jegyet, melyet értékelési jegynek nevez („evaluation marker”), amely nemcsak hogy nem bináris, hanem semmiféle előjelet nem kap.³⁰ Az értékelési jegy például a „jó” melléknév leírására használható fel: $E_{jó}(X)$, ahol X helyébe az adott értékelési szempontot kell behelyettesíteni. Az értékelési szempont viszont általában attól függ, hogy a melléknévet jelzőként mire alkalmazzuk: „jó ember” (etikai értékelés), „jó táncos” = jól táncol, „jó kés” = jól vágó kés, stb.

Le kell tehát szögeznünk, hogy a jelentéseméletben használt elemi szemantikai jegyek nem föltétlenül binárisak.

Térjünk most vissza a szemantikai jegyek megállapításának kérdésére. Ha a KATZ-ék által alkalmazott módszer nem alkalmas a szemantikai jegyek megállapítására, akkor milyen módon állapíthatók meg? Egyáltalán szükség van-e rájuk?

Kísérreljük meg először az első kérdés megválaszolását. A fonológiában az úgynevezett disztinktív jegyeket nem fonológiai módszerekkel szokás megállapítani: a fonológiai elméletek ezeket a jegyeket általában adottnak tételezik fel. Megállapításuk inkább a kísérleti fonetika és a fiziológia feladata. A jelentéseméletben is adottnak szokás tekinteni a szemantikai jegyeket. E jegyek értelmezése többnyire pszicholingvisztikai probléma. A szemantikai jegyek pszichológiailag olyan elemi jegyeknek tekinthetők, melyek percepciónkat és appercepciónkat (tehát a kognitív folyamatokat is) megszabják, mintegy „vezérlik”. A bennünket körülvevő tárgyakat például nem valóságos dimenziók szerint ítéljük meg, hanem valahogy úgy, ahogy látjuk őket.³¹ Így az ablak két dimenziós és nem három: lehet hosszú, széles, de nem lehet vastag. Ugyanakkor a vonalat mindig két dimenziósnek érzékeljük: a vonal lehet hosszú vagy rövid, vastag vagy vékony. A „nagy” szó használata nem mindig világos, például a „nagy szekrény” jelentheti azt, hogy a szekrény magas és széles, de azt is jelentheti, hogy magas, széles és mély. A „széles”, „hosszú” és a „mély” kategóriája függ attól, hogy a tárgyakat honnan nézzük, a „magas” nem. A könyvet lehet az asztalra fektetni vagy állítani, a kendőt csak fektetni. A cigaretta lehet hosszú, de nem lehet magas, a torony nem lehet hosszú, de lehet magas. Mindez azzal függ össze, hogy bizonyos tárgyakkal a különböző dimenziókat bizonyos mértékig egyenrangúnak tekintjük, másoknál pedig van egy kitüntetett dimenzió. Ismét más esetekben számít a tárgyak szokásos elhelyezési módja is. Mindezek a jelenségek különböző szemantikai jegyekkel írhatók le, és amennyire e pillanatban meg tudjuk ítélni, ilyen jegyekkel írhatók le legjobban.

A szemantikai jegyek megállapításához segítséget nyújthat az úgynevezett hibaelemzés is. Itt most nem idegen nyelvet tanulók hibáinak elemzéséről van szó, hanem anyanyelvi beszélők szórakozottságból vagy fáradtság-

³⁰ Vö. J. J. KATZ, *The Philosophy of Language*. Harper and Row, New York, 1966.

³¹ Vö. M. BIERWISCH, *Some Semantic Universals of German Adjectivals*. *Foundations of Language* 3 (1967): 1–36.

ból elkövetett hibáinak elemzéséről. Az egyik hibatípus bizonyos lexémák felcserélése.³²

- 20) a) *Ist das das verpachtete Rad?*
 b) *Ist das das verpfändete Rad?*
 21) a) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei andere.*
 b) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei verschiedene.*

A beszélő az a) mondatokat mondta, de a b) mondatokat gondolta. A felcserélt szavak „verpachten” („bérbead”) és „verpfänden” („elzálogosít”) illetőleg „andere” („mások”) és „verschiedene” („különbözők”) szemantikailag közel állnak egymáshoz: kétségtelen, hogy vannak közös szemantikai jegyeik. A megfigyelések azt mutatják, hogy ilyesféle felcserélés főképp szemantikailag rokon szavak között jön létre. A hibaelemzés módszereinek pontosítása tehát lehetőséget adhatna a szemantikai jegyek megállapítására.

Az alexiás betegek félreolvasását is minden bizonnyal szemantikai jegyek határozzák meg. Így például egyik beteg „Ich erlaube es” („Megengedem.”) helyett „Ich verbiete es.”-t („Megtiltom.”) olvasott. Ime még néhány további példa: egyik beteg „bluz” helyett „nadrág”-ot, „ananász” helyett „banán”-t, „füge” helyett „datolya”-t, „főzelék” helyett „burgonya”-t, „petrezselyem” helyett „karfiol”-t olvasott. Itt tehát bizonyos szemantikai jegyek által meghatározható szemantikai mezők fontos szerephez jutnak.³³

A szemantikai jegyek megállapítása nem egyszerű feladat, ismeretük azonban hozzájárulhat az emberi gondolkodás és megismerés folyamatának részletesebb megismeréséhez is. Ezzel tehát második kérdésünkre igenlő választ kell adnunk: a szemantikai jegyekre szükségünk van.

Természetesen hiba lenne, ha minden lexéma jelentését szemantikai jegyek segítségével próbálnánk leírni. Sok esetben a jegyekkel történő leírásnak ki kell egészülnie más módszerekkel. Alighanem az „asztal” és „íróasztal” közti különbség nem szemantikai jegyeken múlik, hanem inkább funkcióbeli különbségeken. Erőltetett lenne, ha a „háromszög”, „törzsszám” vagy „egyenlet” fogalmát szemantikai jegyekkel próbálnánk jellemezni. Ebben az esetben a definíció a kézenfekvő.³⁴

A szemantikai jegyek és az előfeltételezések között érdekes összefüggés áll fenn. A szemantikai jegyek ugyanis bizonyos esetekben előfeltételezéseket is kifejezhetnek. Az „X agglegény” mondatban feltételezzük, hogy X felnőtt, hímnemű emberi lény és azt állítjuk róla, hogy nőtlen. Az „agglegény”-lexéma szemantikai jegyei közül tehát csak a „-nős” jegy szerepel állításként, a többi preszuppozíció:

<Agglegény>

állítás: -nős

előfeltételezés: + felnőtt, + férfi, + ember

³² Vö. M. BIERWISCH, Fehler-Linguistik. Linguistic Inquiry I/4 (1970): 397–414.

³³ Vö. M. BIERWISCH, Fehler-Linguistik (32. jegyzet) és E. WEIGL—M. BIERWISCH, Neuropsychology and Linguistics: Topics of Common Research. Foundations of Language VI/1 (1970): 1–18.

³⁴ Vö. M. BIERWISCH—F. KIEFER, Remarks on Definitions in Natural Language. Studies in Syntax and Semantics (F. KIEFER, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 55–79.

Hasonlóképpen az igék szelekciós jegyei is általában preszuppozíciók. Az érzelmet jelentő igék általában csak érzelmekre képes alany esetén alkalmazhatók. Ezért „X fél téled” mondatban X-től meg kell követelnünk, hogy +élő, -növény, stb. legyen. Ez a követelmény a „fél” ige előfeltételezéseiből következik. A szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás esetén tehát külön kell választanunk egymástól azokat a jegyeket, melyek állítást és azokat, melyek előfeltételezést fejeznek ki.

2.3. A téma-réma felosztás kérdéséhez. Az aktuális mondattagolás legtöbb művelője a különböző téma-réma felosztásoknak különböző kommunikációs értéket tulajdonít. Így például FIRBAS a téma-réma tagolást a „kommunikatív dinamizmus” részének tekinti.³⁵ Más szóval ez azt jelenti, hogy a mondat jelentése lényegében nem változik, ami változik, az azzal függ össze, hogy mit emelünk ki a mondatban. Mint ismeretes, a magyar szórend több kutatója is ezt a nézetet vallotta. Ezzel az elképzeléssel teljes összhangban áll a legutóbbi évek egyik nyelvészeti „felfedezése”, mely szerint a téma-réma tagolás és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn.³⁶ A

(22) *Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*

mondat annyiféleképpen bontható fel a témára és rémára, ahányféle kérdés tehető fel e mondatra vonatkozóan:

- (23) (a) *Ki írja otthon szorgalmasan a dolgozatát?*
 (b) *Anna (írja otthon szorgalmasan a dolgozatát).*
- (24) (a) *Hol írja Anna szorgalmasan a dolgozatát?*
 (b) *(Anna) otthon (írja szorgalmasan a dolgozatát).*
- (25) (a) *Mit ír Anna otthon szorgalmasan?*
 (b) *(Anna írja otthon szorgalmasan) a dolgozatát.*
- (26) (a) *Hogyan írja Anna otthon a dolgozatát?*
 (b) *(Anna) szorgalmasan (írja otthon a dolgozatát).*
- (27) (a) *Mit csinál Anna?*
 (b) *(Anna) szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*
- (28) (a) *Mit csinál Anna otthon?*
 (b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja a dolgozatát*
- (29) (a) *Mit csinál Anna szorgalmasan?*
 (b) *(Anna szorgalmasan) írja otthon a dolgozatát.*
- (30) (a) *Mit csinál Anna otthon a dolgozatával?*
 (b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja (a dolgozatát).*
- (31) (a) *Mit csinál Anna a dolgozatával?*
 (b) *(Anna a dolgozatát) írja otthon szorgalmasan.*
- (32) (a) *Mit csinál Anna otthon szorgalmasan a dolgozatával?*
 (b) *(Anna) írja (otthon szorgalmasan a dolgozatát).*

³⁵ Vö. J. FIRBAS, On the Concept of Communicative Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective. *Miscellanea of the Faculty of Philosophy*. Brno, A 19, 135–144.

³⁶ Ezt először CHOMSKY figyelte meg. N. CHOMSKY, *Studies on Semantics in Generative Grammar, Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation*. Mouton, The Hague, 1972.

és így tovább. Mint látható (23) (a) feltételezi, hogy valaki otthon szorgalmasan írja a dolgozatát, tehát (23) (b) ismertnek tételezi fel ugyanezt és állítja, hogy Anna az, aki szorgalmasan írja a dolgozatát otthon. A többi példa elemzése hasonlóképpen végezhető el. A (23)–(32) mondatai közti különbség tehát preszuppozíciós jellegű. Az előfeltételezések aszerint változnak, hogy mit tételezünk fel ismertnek és mit nem. A szenvedő szerkezetek képzése már más jellegű problémát vet fel. Ha a cselekvő mondat mennyiségjelzőket („kvantorokat”) tartalmaz, akkor a cselekvő és szenvedő szerkezet között a preszuppozíciós különbségeken túlmutató jelentésbeli különbségek lépnek fel.³⁷ Ez a jelentésváltozás minden esetben fellép (tehát nemcsak a cselekvő-szenvedő mondatpároknál), ha a kvantorok valamilyen transzformáció folytán megváltoztatják a mondatban elfoglalt relatív helyzetüket. Más szóval, ha az (a) mondatban két kvantor szerepel, K^1 és K^2 , és K^1 megelőzi K^2 -t, továbbá a (b) mondatban ugyanaz a két kvantor szerepel (a (b) mondat az (a) mondat transzformált mondata), de fordított sorrendben, azaz K^2 megelőzi K^1 -et, akkor a két mondat, (a) és (b), jelentése általában lényeges (kognitív) jelentésbeli különbségeket mutat:

- (33) (a) *For some language each of these two types of description is adequate.*
 (b) *Each of these two types of description is adequate for some language.*

(a) erősebb állítás mint (b). Más szóval, ha (a) igaz, akkor (b) is igaz, de előfordulhat, hogy (b) igaz, de (a) nem az. Ha van például két nyelvünk, L^1 és L^2 , továbbá két leírásunk, D^1 és D^2 , úgy hogy D^1 csak L^1 számára adekvát, D^2 pedig csak L^2 számára, akkor (b) mondatunk igaz, de (a) nem az. Hasonlóképpen lényeges jelentésbeli különbségek mutatkoznak a következő mondatpárok esetében is:

- (34) (a) *Németül Ausztriában beszélnek.*
 (b) *Ausztriában németül beszélnek.*
 (35) (a) *Abban a szobában dohányozni kell.*
 (b) *Dohányozni abban a szobában kell.*

(34) (a) nem feltétlenül igaz, (34) (b) viszont igaz. (35) (a) lehet úgy igaz, hogy (b) nem az. Ezek a példák tehát azt mutatják, hogy a téma-réma felbontás nem függhet egyszerűen a kommunikációs helyzettől, pontosabban nem egyszerűen preszuppozíciók kérdése. Ezt támasztják alá azok a példák is, amelyek a törlési transzformáció és a téma-réma struktúra közti összefüggést mutatják.

- (36) (a) *Jancsi vagy Karcsi elégedetlen Péterrel.*
 (b) *Péter Jancsival elégedetlen vagy Karcsival.*
 (c) *Jancsi elégedetlen Pistával, vagy Péter Karcsival.*

³⁷ A (3)–(35) példák Sgalltól valók: P. SGALL, *Topic, Focus and the Ordering of Elements of Semantic Representations*. *Philologica Pragensia* 15 (1972): 1–14.

(36) (a) Jancsi mellől töröltük „elégedetlen Péterrel”-t, (b)-ben „Péter elégedetlen”-t töröltük „Karcival” kapcsolatban, végül (c)-ben „elégedetlen”-t töröltük „Péter” és „Karcival” között. Más szóval, mindegyik esetben a témát töröltük. Valószínűleg különböző téma-réma struktúrákra vezethetők vissza a következő kétértelmű mondatok is:³⁸

- (37) (a) *Péter éppúgy elégedetlen volt önmagával, mint én.*
 (b) *Akkor vagy magaddal szigorú, ha mások is azok.*
 (c) *Mi tudjuk, mit kell tennünk, de te nem.*
 (d) *Sok bajunk van gyermekeinkkel, de a szomszédainknak is.*

Dilemmánk tehát a következő: a téma-réma tagolás a mélystruktúra szempontjából, de a felszíni struktúra szempontjából is releváns. A megoldás: vagy azt kell feltételeznünk, hogy a téma-réma tagolás a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig azt, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában jelen van. Gondoljunk azonban arra, hogy (23)–(32) mondatait lehet „pragmatikusan” értelmezni, mert a köztük levő különbség kizárólag preszuppozíciós jellegű. Ezért helytelen lenne mindezeket a mondatokat különböző mélystruktúrákból eredeztetni. Ha ezt tennénk, akkor a felszíni struktúra kontextusban betöltött szerepét nem tudnánk megmagyarázni. Ugyanakkor azonban (33)–(37) mondatait nem lehet csupán „felszíni” tagolással megmagyarázni. Így tehát az első megoldás látszik járhatóbbnak.

2.4. A beszéd mint aktus. A beszéd sokféle funkciót tölt be. A nyelv mondatai például tényállást állapíthatnak meg:

- (38) (a) *Péter megjött.*
 (b) *Megint esik.*
 (c) *Elvesztettem a fogadást.*

vagy idézhetjük mások megállapításait is:

- (39) (a) *Anna azt mondta, hogy Péter megjött.*
 (b) *Anna azt állította, hogy mindig esik.*
 (c) *Péter előre megmondta, hogy elvesztem a fogadást.*

Kifejezhetjük azt, hogy valamit hiszünk, valamit elképzelünk, valamit remélünk vagy valamitől félünk:

- (40) (a) *Hiszek abban, hogy Péter megjavul.*
 (b) *El tudom képzelni, Anna mennyire örült az ajándéknak.*
 (c) *Remélem, Péter hamarosan megjön.*

Nehéz lenne most itt teljességre törekedve mindazokat a funkciókat felsorolni, melyeket a nyelv betölthet. Az említett funkcióknak azonban mind van egy közös vonásuk: valamit megállapítanak, „konstatálnak”. A nyelvnek vannak

³⁸ A téma-réma problémát teljesen új megvilágításba helyezik T. SCHIEBE kutatásai. Vö. Zum Problem der grammatisch relevanten Identität. Generative Grammar in Europe (F. KIEFER and N. RUWET, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1973. 482–527.

azonban olyan mondatai is, melyek nem megállapító, „konstatív” jellegűek, hanem „performatívak”:³⁹

- (41) (a) *Azzal vádollok, hogy megcsaltál.*
 (b) *Mondom neked, hogy Péter már itt volt.*
 (c) *Azt kérdezem, hogy mehetek-e veled.*

A (41) mondatok performatív jellege abban nyilvánul meg, hogy a beszéd aktusa és a vádolás, mondás vagy kérdezés aktusa egybeesik. Ezért nem vonhatók kétségbe illetőleg tagadhatók ezek a mondatok. A (41) (a)-ra nem válaszolhatok azzal, hogy „nem vádolsz azzal, hogy . . .” és a (b)-re azzal, hogy „Nem mondod nekem, hogy . . .” és (c)-re, hogy „Nem kérdezed, hogy . . .”. A performatív értelemben használt igék a (41)-ben mind jelen idő egyes szám első személyében állnak. Ez nem véletlen. A (41) mondatai elvesztik performatív jellegüket, amint második vagy harmadik személyben, vagy a jelen időtől különböző igeidőben használjuk az igéket. Így a (42) mondatai nem performatív jellegűek:

- (42) (a) *Azzal vádoltak, hogy megcsalsz.*
 (b) *Azt mondtad nekem, hogy Péter már itt volt.*
 (c) *Meg fogom kérdezni, hogy mehetek-e veled?*

Ezek a mondatok már tagadhatók úgy, hogy „Nem azzal vádoltál, hogy . . .” „Nem azt mondtad nekem, hogy . . .” és „Nem fogod megkérdezni, hogy . . .”.

A performatív értelemben használható igéket szokták performatív igéknek nevezni. A generatív szemantikában többen megkísérelték a nyelv összes mondatait performatív mondatokra visszavezetni.⁴⁰ E szerint (43) mondatainak alapstruktúrája (44) megfelelő mondatai lennének:

- (43) (a) *Esik az eső.*
 (b) *Elmész?*
 (c) *Gyere ide!*
 (44) (a) *Azt állítom (megállapítom stb.), hogy esik az eső.*
 (b) *Azt kérdezem, hogy elmész-e.*
 (c) *Azt parancsolom, hogy gyere ide!*

Az úgynevezett performatív analízis mellett felhozott érvek általában szintaktikai jellegűek és a következő alakúak: bizonyos szerkezetek egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselked-

³⁹ A „performatív” — „konstatív” megkülönböztetés AUSTINTÓL származik. Vö. J. L. AUSTIN, *How to Do Things with Words*. Oxford Paperbacks, Oxford University Press, 1962.

⁴⁰ Így például ROSS tizennégy érvet sorol fel a performatív analízis mellett: J. R. ROSS, *On Declarative Sentences*. Readings in English Transformational Grammar (R. A. JACOBS and P. S. ROSENBAUM, eds.), Ginn and Company Waltham, Mass., 1970. 222—272.

⁴¹ A performatív analízis ellen érvelt például FRASER és ANDERSON: B. FRASER, *An Examination of the Performative Analysis*. Indiana Linguistics Club, 1971 és S. R. ANDERSON, *On the Linguistic Status of the Performative/Constative Distinction*. Indiana Linguistics Club, Bloomington, 1971.

nek. Mindegyik kivétel-típus kizárására ad hoc megszorítások lennének szükségesek. Ha azonban elfogadjuk a performatív analízist, akkor az összes kivétel egyetlen megszorítás folyamán magyarázható. A performatív analízis helyessége tehát a támogatására felhozott szintaktikai érvek érvényességétől függ. Tudomásunk szerint, emellett az analízis mellett szemantikai érvek nem szólnak.⁴²

A performatív igéknek sok érdekes tulajdonságát ismerjük, így például, a nem performatív funkciójukban használt performatív igék nem eresztik át az „alulról jövő” előfeltételezéseket:

- (45) (a) Péter azt mondta, hogy Franciaország jelenlegi királya kopasz.
 (b) János azt állította, hogy Anna is okos.

A beszélőnek ebben az esetben nem kell feltételeznie, hogy Franciaországnak van jelenleg királya, sem azt, hogy másvalaki, egy Annától különböző személy is okos. Más szóval, ezek az előfeltételezések (az alárendelt mondatok előfeltételezései) nem előfeltételezései az egész mondatnak.

A performatív mondatok, a nem-performatívakkal ellentétben, nem lehetnek igazak vagy hamisak (nincs igazságértékük). Ezek a mondatok viszont lehetnek szerencsések vagy nem szerencsések. Minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (találónak vagy adekvátnak) nevezhető.⁴³ Így például a

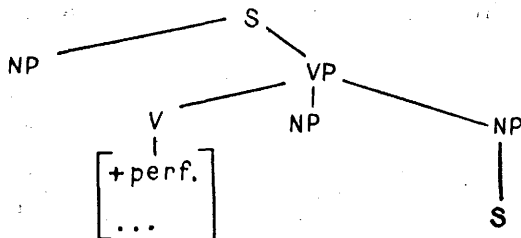
- (46) Azt parancsolom, hogy menj ki!

mondat „szerencse” feltételei között szerepelnek a következők:

- (a) Van valaki, akihez beszélek.
 (b) Az illető ért magyarul.
 (c) A beszélőhöz való viszonyom olyan, hogy adhatok neki ilyen parancsot.
 (d) A hallgató képes a parancs végrehajtására.

Mások szerint a szerencsefeltételek csak egy részét képezik a beszédaktus fel-

⁴² A Ross által javasolt elemzésre gondolunk, amely a nyelv összes mondatainak mélystruktúráját így képzeli el:

ahol tehát a főmondat igéje performatív ige, az alárendelt mellékmondat pedig az elemző mondat.

⁴³ AUSTIN, 39. jegyzet.

tételeknek.⁴⁴ A szerencsefeltételeknél lényegesebb a beszélő szándéka a beszéd pillanatában. Más szóval, (46)-ot a parancsolás szándéka teszi elsősorban a parancsolás aktusává.

A beszédaktus elmélet szerint nemcsak a performatív mondatok fejeznek ki aktust. Valójában minden mondat egy vagy több beszédaktus kifejezője. A beszédaktus lehet kérés, kérdés, parancs, fenyegetés, ígéret, figyelmeztetés stb. Így például az „Időben ott leszek.” mondat a helyzettől függően felfogható ígéretnek, fenyegetésnek, figyelmeztetésnek stb. A „Megkísérlem.” lehet ígéret, fenyegetés, vagy egyszerűen egy jövőbeli cselekvésre való utalás. Egy mondat lehetséges beszédaktusai függhetnek (a) a mondat szemantikai struktúrájától és (b) a pragmatikai kontextustól. Az a körülmény, hogy milyen performatív ígét használunk (amennyiben egyáltalán használunk), vagy hogy milyen igeidők és milyen modális elemek szerepelnek a mondatban, lényeges mértékben járul hozzá a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ugyanakkor azonban a szemantikai struktúra egymagában még nem elegendő a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ha például tilos helyen állok meg kocsimmal, és a rendőr megkérdezi: „Miért parkol itt?” akkor tulajdonképpen nem vár választ a kérdésére, hanem e kérdéssel inkább valami olyasfélért akar mondani, hogy jobban tenném, ha nem tilos helyen parkolnék. A pragmatikai szempontok megmagyarázására megfelelő pragmatikai elméletre van szükség. Ennek az elméletnek tartalmaznia kell többek között azokat a feltételeket, melyeket egy szokott körülmények között folyó társalgás résztvevőinek magukra nézve kötelezőnek kell elfogadniuk.⁴⁵ Ilyen feltétel (és talán a legfontosabb feltétel) az úgynevezett együttműködés elve, mely így fogalmazható meg: „Társalgásodat tedd a hely, idő és körülmények függvényévé! Társalgásod szolgálja az elfogadott társalgási célt!” Ehhez járulnak azután olyan feltételek mint „Ragaszkodj a lényeghez!”, „Amit mondasz, az tartalmazza a szükséges információt!”, „Ne mondj a szükségesnél többet!”, „Fogalmaz világosan!” és így tovább. Nem kétséges, hogy egy mindent átfogó pragmatikai elmélet jelenleg még körvonalalaiban sem létezik, a nyelvtudomány és a logika számos művelője fáradozik azonban a megfelelő elméleti alapok létrehozásán.

2.5. A szöveg és a mondat viszonya. Utolsó problémaként vizsgáljuk meg a szövegelmélet néhány kérdését.⁴⁶ A nyelvészeti szövegműködésnek az a feladata, hogy megállapítsa, a mondatok milyen tulajdonsága tesz egy mondatstort szöveggé. Más szóval, a szövegelmélet arra a kérdésre keres választ, hogy mi különbözteti meg az értelmes szöveget a tetszőleges, összefüggéstelen mondatoktól. Annyi nyilvánvalónak látszik, hogy a kettő között lényegbevágóak a különbségek. Sokkal nehezebb azonban ezeket a különbségeket pontosan meghatározni.

A szövegösszefüggés meghatározásának egyik nehézsége abban áll, hogy nem világos a mondat (összetett mondat) és a szöveg közti különbség. Elméleti megfontolásból következik, hogy nem hivatkozhatunk arra, hogy a névelők

⁴⁴ Vö. J. R. SEARLE, *Speech Acts*. Cambridge University Press, 1969.

⁴⁵ Vö. P. GRICE, *Logic and Conversation*. Harvard University, 1967, sokszorosított kézirat.

⁴⁶ E kérdéseket bővebben tárgyaljuk „A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról” c. dolgozatunkban. Megjelenik az ÁNyT 11. kötetében.

vagy névmások használatának magyarázata mondatnál nagyobb összefüggések figyelembevételét követeli meg. Igaz ugyan, hogy a

(47) *A festő befejezte a képet.*

mondatban a két határozott nevelő valamiképpen nagyobb szövegösszefüggésre utal. Ennek a szövegösszefüggésnek azonban nem kell aktuálisan jelen lennie. Sőt a szövegösszefüggés ilyen esetekben mindig kifejezhető a határozott leírásokhoz kapcsolódó előfeltételezésekkel. Ha a beszélő tudja, hogy hallgatója ismeri a festőt és tudja azt is, hogy melyik képről van szó, nyugodtan használhatja a (47)-t olyan mondatként, mely egy beszélgetést vezet be. Más szóval, a határozott nevelő használatának leírása nem kívánja meg föltétlenül a szövegbeli összefüggések ismeretét. Ugyanez vonatkozik a névmások használatára is. A

(48) *Anna már találkozott vele.*

mondatban a szövegösszefüggésektől függetlenül is tudom, hogy „vele” hogyan jöhetett létre. A „pronominalizáció” szabályainak megfogalmazásához nincs szükségem a szöveggörnyezet ismeretére.

Lényegesen más lenne a helyzet, ha akár a névelők, akár a névmások használatának mások lennének a szabályai a mondatban mint a szövegben. Ebben az esetben tudniillik ténylegesen hivatkozhatnánk arra, hogy a névelők és névmások használatának megmagyarázáshoz szükségünk van a szövegösszefüggés ismeretére. A használati szabályok azonban, mint láttuk, azonosak függetlenül attól, hogy mondatról vagy szövegről van szó.

A szövegkutatás feladatainak körülhatárolása és a mondatgrammatikai problémáktól való elkülönítése bizonyos mértékig függ attól, hogy a mellérendelés szerepét hogyan ítéljük meg. Más szóval, választ kell kapnunk arra a kérdésre, hogy a mellérendelés mondatgrammatikai vagy szövegelméleti probléma-e. Nem véletlen, hogy a generatív grammatika nem tudott boldogulni a mellérendeléssel. A mellérendelés feltételei elsősorban szemantikai jellegűek; a mellérendelés teljes értékű mondatokat kapcsol össze bizonyos szemantikai (és néhány alapvető szintaktikai) feltétel teljesülése esetén.⁴⁷ A szemantikai feltételek elsősorban attól függnek, hogy a mondatok összekapcsolása milyen természetű, vagyis hogy milyen kötőszót használunk. Az „és” kötőszó esetén például nem kapcsolhatunk össze két olyan tagmondatot, melyek jelentése azonos vagy ellentmondó. Ezenkívül egy tagmondat jelentése sem következhet a másik tagmondat jelentéséből.⁴⁸ Ezért helytelenek a következő mondatok:

(49) (a) *Szeretem Budapestet és Magyarország fővárosát.*
(b) *Ebben a pillanatban aludt el és ébredt fel.*

⁴⁷ A mellérendelés szemantikai problémáiról megjelent dolgozatok közül kiemelkedik E. LANG disszertációja: *Studien zur Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Berlin, 1974.

⁴⁸ Természetesen ezek a logikai feltételek még más feltételekkel egészülnek ki. Másrészt a logikai feltételek sok esetben megsérthetők, így például érzelmet jelentő igék-nél: „Szeretem és gyűlölöm” vagy értékelést jelentő melléneveknél: a jó és rossz, szép és csúnya jól megfér egymással.

- (c) *Van egy Mercedeszünk és egy autónk.*
 (d) *Van egy autónk és egy Mercedeszünk.*

A kötőszónak (nevezzük operátornak) tehát figyelembe kell vennie az összekapcsolandó mondatok jelentését. Márpedig ideális esetben egy generatív grammatika képes ugyan egy adott nyelv összes egyszerű vagy alárendeléssel összetett mondatait generálni, de — szintaktikai generálás esetén — nem képes egy adott mondathoz egy másik megfelelő mondatot kiválasztani, mely eleget tenne az alkalmazandó operátor („kötőszó”) használati feltételeinek. A generálás csak úgy képezhető el, hogy már rendelkezésünkre áll egy teljes mondatgrammatika (mely a nyelv összes egyszerű és alárendeléssel összetett mondatait képes generálni). A mellérendelés ennél magasabb szintű művelet. A mellérendelés tehát nem minden jogalap nélkül tekinthető a szövegalkotás részének. Ha ez a feltételezésünk jogos, akkor ebből az következne, hogy a szövegalkotásnak van egy kötöttebb és egy lazább formája. A kötöttebb forma a mellérendelés, melynél a kötöttség az alkalmazott operátor feltételeiből adódik. A lazább szövegalkotás esetén nincsenek kötőszók, a szövegösszefüggés tehát inkább tematikai jellegű.

A mellérendelés mint művelet eléggé világosan elhatárolható a mondatalkotás egyéb műveleteitől. Ugyanakkor a mellérendelés mint szövegképző művelet szintén elég világosan elhatárolható a szövegképzés egyéb műveleteitől. A (49)-cel ellentétben a szövegalkotás megengedi az ismétlést, az inklúziót és mivel (49) (b) két tagmondata nem vonatkozik „laza” szöveg esetén ugyanarra az időpontra, az e mondatban rejlő ellentmondás is feloldódik. Tehát

- 50) (a) *Szeretem Budapestet. Szeretem Magyarország fővárosát.*
 (b) *Ebben a pillanatban aludt el. Ebben a pillanatban felébredt.*
 (c) *Van egy Mercedeszünk. Van egy autónk.*
 (d) *Van egy autónk. Van egy Mercedeszünk.*

Az (50) alatti szövegeknek más a kommunikatív funkciója, mint az (49) alatti mellérendelő szerkezeteké. A szövegeknek ugyanis más az időstruktúrája és másképpen viselkednek az úgynevezett „referenciális kommentálással” szemben. (50) (a) első mondatában mintegy bevezetjük beszélgetésünk tárgyát, a második mondatban e tárgyat „magyarazzuk”, ehhez fűzünk megjegyzéseket.

Megjegyezzük, hogy a szövegeknek egy bizonyos típusát gyakran úgy értelmezzük, mintha kötőszó lenne a szöveg mondatai között. (51) mondat sorai szemantikailag semmiben sem különböznek (52) mondataitól.

- (51) (a) *Péter öt óraker jött haza. Hét óraker ismét elment.*
 (b) *Mária beteg. Elmegyek ma este hozzá.*
 (52) (a) *Péter öt óraker jött haza, és hét óraker ismét elment.*
 (b) *Mária beteg, ezért elmegyek ma este hozzá.*
Ma este elmegyek Máriához, mert beteg.

Ez az összefüggés lehet „hozzaértett” mint az (51)-ben, vagy kötőszóval kifejezett, mint az (52)-ben. A tematikai összefüggések („tematikus szabályok”) akkor játszanak döntő szerepet a szövegalkotásnál, amikor a szöveg mondatai között az összefüggés nem mellérendelő.

A szövegelméleti problémákat talán a fent vázolt módon lehet legkönnyebben megközelíteni. A legfontosabb kérdések azonban még itt is tiszt

táztatlanok: Miben áll a mellérendelés? Mik a mellérendelés pontos feltételei? A mellérendelés valóban a mondatképzés egyéb műveleteinél magasabbrendű művelet? Hogyan jellemezhetők a szövegek tematikus összefüggései? Mindezekre a kérdésekre a további kutatásnak kell választ adnia.

3. Úgy gondoljuk, hogy a mai jelentéskutatás néhány problémájának bemutatása igazolja a bevezetőben mondottakat. A problémák kiválasztásánál szándékosan hagytuk figyelmen kívül a már hagyományosnak elkönyvelt kutatási témákat, így a lexikai szemantika legtöbb kérdését. Arra, hogy e téren is jelentős új eredmények születtek, már a bevezetőben utaltunk. A jelentéstani kutatásokban az újat azonban elsősorban mégsem a lexikológia hozta. A szintaktikára épülő rendszeres és egzaktszemantikai vizsgálat csak a legutóbbi évtizedben vált lehetségessé. Szintaktikai érvek felhasználása szemantikai megkülönböztetésekre új jelenség a jelentéstudományban. Fontos szemponttá vált, hogy mit mondhatunk (és nem annyira, hogy mit mondunk valójában) és hogy mit nem mondhatunk. Tudunk azt, hogy mit nem mondhatunk, éppen olyan fontos, mint tudunk azt, hogy mit mondhatunk. A nyelvi jelenségek magyarázatához valahogy így jutunk közelebb. Hangsúlyoznunk kell, hogy a mai nyelvtudomány a régebbi nyelvtudomány taxonomikus irányzataival ellentétben nem elégszik meg a nyelvi jelenségek leírásával, a leíráson túl a jelenségek pontos magyarázatát keresi.⁴⁹ A bemutatott jelentéstani problémák azért is igazolják, hogy a nyelvtudomány és a logika, ha más-más célkitűzéssel és módszerrel is, de karöltve fáradozik a nyelvi jelentés megértésén.⁵⁰

⁴⁹ Ezzel természetesen nem kívánjuk a régebbi nyelvtudományt sommásan elmarasztalni, hiszen sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok osztályozását vagy leírását (gondolunk itt elsősorban BALLY, MEILLET, BENVENISTE, JESPERSEN, NORÉEN és mások munkáira). A szembeállítás inkább a taxonomikus és nem-taxonomikus nyelvtudomány között indokolt, mintsem a hagyományos és nem hagyományos nyelvtudomány között. Az más kérdés, hogy ma bizonyos mértékig mást értünk magyarázaton, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

⁵⁰ Logikusok ma éppúgy hivatkoznak nyelvészeti munkákra, mint nyelvészek logikai munkákra. Egy jó évtizeddel ezelőtt ez még kivételnek számított: A nyelvi jelentés leírása hiányos marad, ha nem vesszük tekintetbe a beszédben betöltött funkcióját. Kétségtelen, hogy a jelentéselmélet kutatói továbbra is absztrakt, a logikai struktúrákhoz hasonlítható, szemantikai struktúrákból építik fel a nyelvi jelentés alapjait. Ezekre az alapokra azonban sok más szint épül rá (így például a pragmatikai szint). Egyre többet hallhatjuk és olvashatjuk a „természetes logika” terminust, mely a természetes nyelvek jelentésének leírására szolgáló és alkalmas logikát jelöli. A természetes logikának eleget kell tennie a nyelvi valóság által támasztott követelményeknek, mert csak így válhat a nyelvi jelentést kutató nyelvész hasznos eszközévé. Számos jelentéstani munka éppen ezen fáradozik: hogyan lehet vagy lehetne a logika által kidolgozott eszközöket, módszereket a valóságos nyelvi jelentés minden aspektusának leírására alkalmazni. Természetesen a természetes logika is, mint minden elmélet, absztrakt rendszer. Ezt azonban aligha vethetjük szemére. A „természetes logikára” vonatkozóan vö. a 21. jegyzetet. Még egy megjegyzés a logikáról: e dolgozatban gyakran esett szó arról, hogy egy mondatnak van-e igazságértéke vagy nincs. Az igazságérték kétségtelenül logikai és nem nyelvészeti fogalom. A nyelvész mégsem mondhat le róla, de tudnia kell, a nyelvi jelentés nem azonosítható az igazságértékkel. Ha valamely mondatnak nincs igazságértéke, még lehet nyelvi jelentése. Ugyanakkor azonban a logikai megkülönböztetés igazságértékkel rendelkező ítélet és igazságértékkel nem rendelkező ítélet között nyelvészeti szempontból azért is érdekes, mert e különbségtevésnek nyelvi jelei is vannak. Nélküle nem tudnánk számot adni arról, hogy mi a különbség az állítás és előfeltételezés között vagy, hogy mi a különbség a performatív és nem performatív mondat között. Természetesen nem a mondatnak van igazságértéke, hanem annak az ítéletnek, melyet a mondat kifejez. A mondatok igazságértékéről csak az egyszerűség kedvéért beszélünk.